

УДК 378.017:34:[378.22:33-051]

DOI: 10.31499/2307-4914.1(21).2020.210235

МОНІТОРИНГ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ЕКОНОМІКИ

Підлісний Євген, кандидат педагогічних наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-3127-2116

E-mail: gek8226@gmail.com

У статті здійснено спробу здійснити моніторинг процесу формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки. Розкрито стан їхньої професійної підготовки. Встановлено, що економічні дисципліни мають значний педагогічний потенціал для виховання особистості бакалавра, який володіє правовою культурою. Проте правовий потенціал економічних дисциплін використовується не повною мірою. Продемонстровано відносну юридичну грамотність студентів, оскільки, в переважній більшості, на всіх етапах навчання вони високо оцінюють значимість дотримання правових норм як для життя суспільства, так і для власної професійної діяльності. Виявлено суттєві прогалини в професійній підготовці студентів.

Ключові слова: моніторинг, формування правової культури, майбутні бакалаври з економіки, фахова підготовка, правова обізнаність, фахові дисципліни

MONITORING THE PROCESS OF FUTURE BACHELORS' IN ECONOMICS FORMATION OF LEGAL CULTURE

Pidlisnyi Yevhen, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-3127-2116

E-mail: gek8226@gmail.com

The article attempts to monitor the formation of the legal culture of future bachelors in economics in the process of their professional preparation. The state of their professional training is revealed, which includes the cycle of general training (humanities, fundamental), professional training, disciplines of free choice, research work and practice. It is established that economic disciplines have considerable pedagogical potential for education of the bachelor personality who has a legal culture. However, the legal potential of economic disciplines is not fully utilized. This reduces the role of the legal culture in shaping the students' value propositions, in grasping the future specialist's role in professional activity. On the basis of theoretical analysis of the problem, the relative legal literacy of students is demonstrated, because in the vast majority of all stages of the study they highly value the importance of compliance with legal norms (both for the life of society and for their professional activity), the state and its institutions for students (both in political and the legal field) that play a leading role. It is established that future specialists highly value their legal awareness (especially senior students), which is quite appropriate to the real situation. But a significant number of students, especially in their fourth year of study, find real law-abiding behavior impossible or difficult under specific social conditions. It is proved that there are significant gaps in the professional training of students, namely: non-use of the legal potential of professional disciplines; failure to take into account the integration of legal knowledge in professional disciplines, which involves the interrelation of economic and legal areas of

future bachelors in economics professional training; limited access to the subject of preparation, which has to overcome in everyday practice the contradiction between the requirements of the law and the real conditions of solving economic and legal issues, not using the opportunities of independent work of students in the formation of their legal culture in the aspect of future economic professional activity.

Keywords: *monitoring, legal culture formation, future bachelors in economics, professional training, legal competence, professional disciplines.*

Сучасні економічна та юридична науки розвиваються та вдосконалюються відповідно до об'єктивних закономірностей політичного та соціально-економічного розвитку суспільства, що, в свою чергу, відображається на професійній підготовці спеціалістів. Цей процес складний і діалектично протилежний. У його основі лежить необхідність корекції змісту та методів навчання, реорганізації освітнього процесу студентів залежно від соціального замовлення суспільства.

Вищевикладене зумовило необхідність виокремлення досліджень, які стосуються економічної освіти, її особливостей, якості підготовки студентів економічних спеціальностей, вивченням яких займалися як українські (Н. Бабкова-Пилипенко [1], Н. Баловсяк [2], Н. Бенькович [3], Р. Бужикова [4], В. Вишпольська [5], І. Власюк [6], Є. Іванченко [8], Р. Корнєв [10], Т. Крутоус [11], Л. Максимчук [12], О. Набока [14], В. Орел [15], В. Пархоμεць [16], Т. Сілічова [21], О. Яковенко [23]), так і зарубіжні науковці Р. Барлет (R. Bartlett) [24], А. Ендешоу (A. Endeshaw) [25], Ф. Мошен (F. Mohsen) [26] та ін.).

Професійну підготовку майбутніх бакалаврів з товарознавства та торгівельного підприємництва Н. Ржевська вважає багатогранною системою, складовими якої є: стандарт вищої освіти, освітньо-професійна програма, навчальний план, методи та педагогічні технології організації навчального процесу. Зміст їх професійної підготовки має орієнтуватись на ринок праці, а результати навчання мають бути співвіднесені з потребами європейських та світових роботодавців, що забезпечить високу конкурентоспроможність українських спеціалістів [20, с. 83].

Ідеться про підготовку широкоосвічених, творчих спеціалістів, здатних критично мислити та комплексно аналізувати складні проблеми життя суспільства та природи, а, отже, спроможних до пошуку нових рішень нагальних проблем [13, с. 19].

Г. Тимошук розглядає професійну діяльність економіста як цілеспрямований процес якісного перетворення оточуючої дійсності, що полягає у реалізації набутих знань, умінь, навичок, компетентностей та цінностей, постійному самовдосконаленні, досягненні високого рівня професійної майстерності, раціональній економічній поведінці [22, с. 6].

Економіко-господарська та фінансова діяльність потребують від економіста знання основ комерційної, фінансово-господарської діяльності підприємств різного профілю, товарознавства, механізму ціноутворення та оподаткування, а також уміння робити фінансово-господарські розрахунки, платіжно-кредитні операції, вести облік матеріальних цінностей, проводити аналіз фінансової діяльності тощо. Цей перелік знань та умінь тісно пов'язаний з аналітичною діяльністю, її інформаційним забезпеченням та нормативно-правовою грамотністю. Інформація й уміння користуватися нею також є невід'ємним чинником розвитку професійної грамотності економіста [18, с. 155].

На наш погляд, важливою характеристикою випускника бакалаврату за

спеціальністю 051 «Економіка» є його конкурентоспроможність.

У зв'язку з тим, що у сучасних соціально-економічних умовах ринкового господарювання в Україні, за дослідженням Т. Распопової, панують жорсткість, динамізм, відповідальність, ризик, конкуренція, ускладнення відносин усередині організації та інформаційних систем; невпинно оновлюються функції професійної діяльності економістів, для яких характерне виконання організаційно-управлінських, фінансово-господарських, інформаційно-дослідницьких та проєктних, планово-економічних, фінансово-економічних, інноваційних, маркетингових, діагностичних, консультаційних [19, с. 76], соціально-психологічних видів діяльності; вирішення правових, інформаційно-аналітичних, соціально-психологічних професійних, науково-дослідних, організаційно-управлінських завдань, формування динамічної національної економічної системи, що зумовлює посилення вимог до професійної підготовки майбутніх фахівців-економістів.

Розкриттю сутності процесу формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки сприятиме розгляд стану їхньої професійної підготовки, яка включає цикл загальної підготовки (гуманітарна, фундаментальна), професійної підготовки, дисциплін вільного вибору студента, науково-дослідницьку роботу та практику.

Аналіз дисциплін циклу загальної підготовки («Політекономія», «Національна економіка», «Основи економічної теорії», «Математика для економістів», «Інформатика», «Господарське законодавство», «Психологія управління», «Міжнародна економіка», «Ціноутворення») показав, що тільки дві дисципліни за метою і завданнями у змісті містять елементи правових знань. Так, серед основних завдань дисципліни «Міжнародна економіка» вказано на виявлення особливостей практики механізмів здійснення і регулювання економічних процесів з використанням світового досвіду; вивчення сутності міжнародної економічної системи та закономірностей її розвитку, методів аналізу політико-правового, економічного, соціально-культурного середовища та інфраструктури міжнародної економічної діяльності; набуття знань для регулювання міжнародних економічних відносин тощо. Завданням дисципліни «Господарське законодавство» є ознайомлення студентів з необхідними джерелами господарського законодавства, сприяння глибокого засвоєння ними нормативних актів, ознайомлення з принципами права, виховання вміння дотримуватись норм права при вирішенні конкретних практичних питань, застосовувати теоретичні положення на практиці. У результаті вивчення дисципліни студенти повинні знати: суть, предмет, метод правового регулювання господарського права; систему та специфіку чинного господарського законодавства України; правове становище суб'єктів господарських правовідносин.

З наведеного переліку видно, що уможливають формування правової культури майбутніх економістів мають навчальні дисципліни, в яких до розгляду пропонуються питання свободи особистості, волі і соціальних регуляторів взаємовідносин в суспільстві, відносини особистості та держави, правове регулювання відносин з громадянами тощо.

Цикл дисциплін професійної підготовки є теоретичною базою для успішної професійної практичної діяльності майбутніх бакалаврів економіки, посідає особливе місце в системі професійної освіти. Особливістю дисциплін є специфіка їх змісту, що

включає як фундаментальні інтегровані знання прикладного характеру з різних галузей, так і систему прикладних умінь. Їх аналіз («Фінанси», «Менеджмент», «Економіка підприємства», «Гроші і кредит», «Бухгалтерський облік», «Маркетинг», «Економіка праці і соціально-трудові відносини», «Економікс», «Підприємство і бізнес-культура», «Статистика», «Страховання», «Фінансовий ринок», «Інфраструктура ринку», «Податкова система», «Потенціал і розвиток підприємства», «Організація виробництва», «Інвестування», «Економічна теорія», «Бізнес-планування») показав, що 50 % дисциплін цього циклу завдяки змісту спрямованому на формування правової культури у майбутніх бакалаврів з економіки. Серед таких дисциплін виокремлено таку, як «Бухгалтерський облік», основними завданнями якої є: вивчення методів раціональної організації та ведення бухгалтерського обліку на підприємствах завдяки використанню прогресивних форм і національних стандартів тощо.

Серед основних завдань викладання дисципліни «Економіка підприємства» визначено: вивчення господарського механізму, принципів і напрямлень вдосконалення планування й управління на основі ринкових відносин тощо. У результаті вивчення дисципліни студенти зобов'язані знати: форми прояву економічних законів в галузях народного господарства та на підприємствах, економічний механізм господарського керівництва організацією тощо.

Основною метою дисципліни «Підприємництво і бізнес-культура» є формування системи знань у сфері підприємницької діяльності згідно з чинним законодавством в умовах розвитку ринкової економіки з організації та функціонування підприємств тощо. Після її вивчення студенти повинні знати: законодавчу базу, що регулює розвиток підприємництва в Україні, тощо.

Завдання дисципліни «Економічна теорія» – глибоке розуміння студентами закономірностей функціонування і розвитку економічних систем, способів і методів ефективного використання обмежених економічних ресурсів і проблем, пов'язаних з переходом українського суспільства до соціально орієнтованої ринкової економіки. Студенти повинні знати економічний та юридичний зміст власності, економічну теорію прав власності; основи функціонування ринкової економіки тощо.

Серед основних цілей вивчення дисципліни «Маркетинг» – дослідження основних законів, закономірностей, принципів і концепцій, функцій і задач, явищ і тенденцій розвитку попиту і пропозиції тощо.

Метою викладання дисципліни «Страховання» є оволодіння студентами теоретико-методичними та практичними навичками забезпечення потреб юридичних осіб і громадян у страховому захисті, а також формування знань щодо змісту та організації роботи страховиків. Основними завданнями вивчення дисципліни визначено: ознайомлення з джерелами та особливостями надання страхових послуг підприємствам різних галузей, сфер діяльності та форм власності, знання законодавчої бази, що забезпечує страхову діяльність підприємств тощо. Студент повинен знати: сутність страхових послуг, що надаються юридичним особам, порядок укладання та ведення страхової угоди, види страхування майна, відповідальності підприємств тощо. У результаті вивчення курсу студенти повинні вміти приймати управлінські рішення для уникнення ризиків за допомогою укладання відповідних договорів.

Головна мета вивчення дисципліни «Фінансовий ринок» – отримання студентами поглиблених знань та практичних навичок щодо вміння визначати

відповідні ринки з метою їх використання для здійснення розрахунків і інших фінансових операцій, оволодіння фінансовими інструментами і методами здійснення фінансових операцій з кредитування, випуску фінансових інструментів в обіг, з хеджування ризиків, страхування, лізингу, інвестиційних та інших послуг з метою забезпечення ефективного функціонування фірм, компаній, підприємств і їх оцінювання стосовно ефективності. У результаті вивчення курсу студенти повинні знати механізми і способи здійснення фінансових операцій і забезпечення їх надійності; основні законодавчі акти, що регулюють функціонування фінансових ринків і взагалі всієї фінансової системи в Україні, міжнародні ринки, фінансові ринки й основні інструменти, що застосовуються на даних ринках тощо.

Мета дисципліни «Інфраструктура ринку» – формування глибоких фахових знань та практичних навичок щодо організації та забезпечення діяльності суб'єктів інфраструктури, пов'язаної обслуговуванням руху грошових фондів на фінансовому ринку. У результаті вивчення дисципліни студенти повинні знати нормативно-правову базу функціонування інститутів інфраструктури фінансового ринку, механізм функціонування основних комплексів, що формують інфраструктуру фінансового ринку тощо.

Метою вивчення дисципліни «Податкова система» визначено формування системи теоретичних знань і практичних навичок щодо фінансових відносин, пов'язаних з примусовим відчуженням і перерозподілом частини вартості валового внутрішнього продукту з метою формування загальнодержавного фонду грошових ресурсів. У результаті вивчення дисципліни студенти мають знати порядок нарахування та сплати податків і обов'язкових зборів та платежів до бюджету та державних цільових фондів, що здійснюються як фізичними, так і юридичними особами; принципи оподаткування зовнішньоекономічної діяльності, форми відповідальності платників податку за порушення податкового законодавства.

Згідно з метою курсу «Інвестування» основними його завданнями є визначення правового поля інвестиційної діяльності в Україні. Предметом дисципліни визначено систему економічних, організаційних та правових відношень у процесі інвестування, яка базується на чинних законодавчих та нормативних актах, що регулюють управління різними об'єктами інвестицій та здійснення з ними цивільно-правових угод з метою отримання бажаного комерційного або соціального результату. Навчальна дисципліна передбачає отримання студентами знань про правовий статус учасників інвестиційної діяльності; ознаки, види інвестиційних договорів та порядок їх укладення; правовий режим іноземного інвестування тощо, вимагає від студента уміння аналітично оцінювати нормативно-правові акти, що регулюють інвестиційні правовідносини.

Предметом вивчення дисципліни «Бізнес-планування» є вивчення конкретних форм і методів прояву економічних законів, їх використання з метою найкращого кількісного і якісного поєднання основних елементів виробничого процесу в просторі і часі. Засвоєння курсу дає можливість майбутнім спеціалістам ефективно послуговуватись національними законодавчими і нормативними документами щодо планування на підприємстві; визначати доцільність впровадження нововведень.

Блок економічних дисциплін дає великі можливості для формування правової культури майбутніх фахівців за умови усвідомлення і цілеспрямованого систематичного підкреслення значущості нормативно-правової документації в професійній діяльності

економістів.

Структура більшості навчальних дисциплін побудована таким чином, що вона розкриває теоретичні та практичні питання діяльності і меншою мірою звертається до її суб'єкта, якому доводиться вирішувати в повсякденній практиці протиріччя між вимогами законодавства та реальними умовами вирішення різноманітних економічних проблем.

Наші дослідження дозволяють стверджувати, що в умовах підготовки студентів економічних спеціальностей означені дисципліни виступають як фундаментальні, що мають спрямовуюче, методологічне значення. Вони узагальнюють, синтезують і систематизують знання і вміння тлумачити і застосовувати правові норми, уводячи їх до арсеналу професійної компетентності економіста. Діяльність економіста безпосередньо пов'язана з правом, оскільки він не тільки здійснює уніфіковані посадові обов'язки, а й виступає радником керівника з питань податкового законодавства, економічних проблем, є юридичною особою у відносинах з фінансовими та іншими державними контролюючими органами.

Опанування дисциплінами професійної підготовки покликано формувати у студентів систему наукових основ комплексу економічних знань, необхідних для досягнення професійної майстерності. Випускники, що володіють такою системою знань і прикладними вміннями, здатні до ефективного вирішення практичних завдань у процесі своєї діяльності за обраною спеціальністю. Навчальна діяльність студентів у ході вивчення дисциплін професійного циклу передбачає ознайомлення з теоретичними основами виробничих процесів і оволодіння прикладними вміннями при виконанні виробничих завдань, серед яких моделюючі вправи, множинний контроль, проектна діяльність тощо.

Навчальні програми дисциплін можна вважати збалансованими. Наприклад, зміст курсу «Економічна теорія» («мейнстрім»), синтезований в тих чи інших видах західного курсу «Економікс», вимагає співвіднесення з особливостями та специфічними тенденціями розвитку вітчизняної економіки. Більшість викладачів не замислюються про цілісність структури навчального плану. Учасники освітнього процесу (викладачі та студенти) найчастіше бачать лише фрагменти задуманої цілісної системи навчального плану, і тому в межах пропонованих освітніх програм, як правило, не готові переглянути зміст і методику викладання дисциплін з позицій компетентнісного підходу.

Теоретичний аналіз і досвід практичної діяльності дозволили нам дійти висновку, що економічні дисципліни мають значний педагогічний потенціал для виховання такої особистості бакалавра, який володіє правовою культурою.

Подальше дослідження показує, що правовий потенціал економічних дисциплін використовується не повною мірою. Це знижує роль правової культури у формуванні ціннісних установок студента, в осягненні майбутнім фахівцем її ролі у професійній діяльності.

Аналіз навчальних планів спеціальності 051 «Економіка» показав, що на вивчення правових питань відводиться одна дисципліна «Господарське право», змістом якої є вивчення тільки загальних понять та історії права без спрямування на практичний аспект.

На сьогодні існує тотальна правова неграмотність студентів, які не тільки не

знають законів України, але й навіть не мають уявлення про правила заповнення документів, договорів, що часто призводить до негативних наслідків. В останні роки активно практикується стажування студентів за кордоном. Молоді люди підписують трудові контракти, не маючи жодного уявлення про свої права і про ті закони, які діють на території держав, до яких вони їдуть стажуватись.

Безумовно, потенціал уведення правового матеріалу у зміст фахових дисциплін має співвідноситися з реаліями нашого сучасного життя. З метою формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки необхідне, на думку В. Потомахіна, уведення системи правових варіативних курсів, які супроводжували б їх навчання протягом усього періоду підготовки і виконували б базову функцію при розкритті спеціальних правових тем в дисциплінах циклу фахової підготовки [17, с. 5].

Слушною видається думка Ж. Жумагазіної про те, що вивчення економічних дисциплін спрямоване, перш за все, не на вирішення окремих завдань і вивчення готових економічних методик, а на розвиток економічного мислення – вміння регулярно застосовувати своєрідний апарат теоретичної економіки для аналізу конкретних явищ [7, с. 50].

Відтак, пропонується у дисциплінах загальної та фахової підготовки оновити теми, які мають правову спрямованість. По-перше, на відміну від змісту фахових дисциплін, що докладно займаються вивченням лише окремих нормативно-правових актів, правові теми торкаються усієї системи законодавства. По-друге, правові теми на відміну від тих фахових дисциплін, що займаються розробкою свого поняттєвого апарату і формуванням професійних умінь, виробляють загальні для всіх дисциплін правові категорії, поняття, вміння роботи з нормативно-правовими актами. Як приклад можна послатися на загальне поняття відповідальності, яке може вивчатися в темі «Основи права», а стосовно окремих видів юридичної відповідальності, конкретизується і деталізується у фахових дисциплінах. У курсі «Бухгалтерського обліку» вивчається організація матеріальної відповідальності працівників підприємства з метою збереження його майна, а у «Податковій системі» – податкові правопорушення та види відповідальності за них. По-третє, опанування правових тем вимагають загальних для всіх дисциплін методів роботи з нормативно-правовими актами, таким чином, вони служать методологічною базою формування умінь і навичок, тлумачення і застосування правових норм. На цій основі в межах кожної дисципліни виробляються свої методи пізнання і реалізації нормативних приписів.

У зв'язку з цим, як показує наш досвід, правова підготовка повинна враховувати сучасні тенденції розвитку освітнього процесу:

- перехід від жорсткої навчальної системи зі стабільним змістом навчального матеріалу до гнучкої структури з мінливим змістом;
- інтеграцію навчальних дисциплін, як один з перспективних інноваційних прийомів, що сприяють усуненню предметної роз'єднаності і фрагментарності правової культури студентів;
- інтеграцію педагогічних технологій.

Перша тенденція відображається в схемі: зміст освіти – зміст навчання – навчальна дисципліна – розділ – тема – навчально-пізнавальна задача. Проектування змісту застосовується до вивчення кожної правової теми. В основу формування змісту покладено об'єктивні і суб'єктивні умови, які впливають на прогностичний відбір

змісту дисциплін і розподіл навчального матеріалу за рівнями засвоєння правових знань, умінь і навичок. При розробці навчальних програм враховуються міжпредметні зв'язки, дидактична доцільність навчального матеріалу і фундаментальність правових знань і умінь в діяльності економіста.

При формуванні змісту навчання з уведенням правових тем слід враховувати перспективи професійної діяльності, передбачати можливість економічних перетворень. Суть правових тем має виступати органічною частиною цілісного змісту професійної підготовки фахівця, нести функцію правового фундаменту, що дає студенту орієнтування в подальшій пізнавальній і професійній діяльності, яка вимагає від майбутніх фахівців умінь комплексного інтегрального застосування правових знань на практиці.

У зв'язку з цим в межах дисциплінарної структури забезпечуватиметься комплексність, системність у вивченні предметно-специфічних структур і явищ, науково-обґрунтована інтеграція змісту всіх навчальних дисциплін в органічно цілісну систему підготовки майбутніх бакалаврів економіки.

Професійна спрямованість суті правових тем дає можливість розглядати зміст кожної дисципліни як методологічний засіб в подальшій освітній та професійній діяльності студента, реалізувати педагогічну інтеграцію змісту всіх навчальних дисциплін, що беруть участь у формуванні професійної грамотності фахівця, створити умови для побудови органічно цілісної системи фахової підготовки, спрямованої на кінцеві результати навчання.

З огляду на те, що сьогодні обсяг необхідних для людини знань швидко зростає, при прогнозуванні змісту правової підготовки необхідним видається робити ставку не на засвоєння певної сукупності знань, а на прищеплення умінь самостійно поглиблювати свої знання, орієнтуватися в стрімкому полі економічної та правової інформації.

Одним зі шляхів вирішення цієї проблеми є впровадження в освітній процес теми «Основи регіонального законодавства». Її уведення зумовлено такими основними завданнями: дати основи правових знань про конкретний регіон, виробити навички та вміння роботи з різними нормативними правовими актами регіонального законодавства. Цю тему можна розглядати через призму теоретичного і практичного компонентів. Теоретичний матеріал поглиблює знання в галузі конституційного права, теорії права і дає уявлення про структуру правової інформації, способи її поширення. Практична частина реалізується у вигляді роботи з пошуку нормативного обґрунтування відповідей на поставлені практичні питання.

Сьогодні посилюються роль суб'єктів малого та середнього бізнесу в економіці. Держава, в свою чергу, встановлює контроль (нагляд) за діяльністю комерційних організацій, визначає повноваження контролюючих органів та застосовує заходи відповідальності за правопорушення. Це зумовило необхідність розробки і проведення спецсеминару «Юридична відповідальність в сфері економіки», який використовує такі інновації, як концепцію синтезу знань студентів, які отримані в ході вивчення навчальних дисциплін «Статистика», «Бухгалтерський облік», «Фінанси», «Гроші і кредит», «Податкова система» тощо.

У дисципліну «Інформатика», яка є базою, що забезпечує впровадження ІКТ в систему вищої освіти уведено тему «Інформатизація правової діяльності» (вивчення

правової інформації, структура і види правової інформації, комп'ютерні технології у правовій діяльності, головна мета і основні напрями правової інформатизації).

Отримані студентом знання в ході вивчення всіх цих блоків, взаємопов'язаних і взаємозумовлених у ході навчання, використовуються при написанні і захисті випускної кваліфікаційної роботи. Найважливішим етапом з погляду формування правової культури та економічного мислення майбутніх економістів у ході фахової підготовки є організація практики (навчальної, виробничої). Практика має проходити на другому, третьому та четвертому курсах. Практиканти, як правило, направляються у відповідні організації, їх діяльність спрямовують наставники. Чимала частина студентів знаходить для себе майбутній професійний колектив. Проте, як зазначає В. Ігнатов, нерідкі випадки закріплення малодосвідчених співробітників-наставників бухгалтерій і, як наслідок, негативні оцінки про роботу підрозділу [9, с. 103].

У ході підготовки до практики особливу роль відіграє індивідуальна робота з кожним студентом (в тому числі і розподіл відповідно до умов, в яких практикант буде виконувати свої обов'язки). Якщо професійна підготовка передбачає розгляд способів адаптації людини до незнайомих умов, прогнозування ситуацій, які можуть виникнути, то у процес фахової підготовки в важливо включити аналіз дисциплінарних та інших порушень, з якими можуть зіштовхнутися студенти в реальній практичній роботі.

Необхідно зазначити, що лише сукупність дисциплін, які викладаються у вищій школі дають змогу вирішити комплекс завдань для формування правової культури. Проте, це положення, як показало дослідження, не завжди враховується окремими викладачами.

Вони не тільки не використовують зв'язки дисципліни з основами правової науки, але й не розкривають в змісті своїх дисциплін правовий аспект науки.

Для розкриття потенціалу дисциплін у напрямі формування правової культури студентів проведено опитування 68 викладачів.

Так, на запитання анкети: «Чи використовуєте Ви правовий потенціал дисципліни для формування правової культури студентів?» отримано такі відповіді: використовують науку з метою формування правової культури студентів 45,6 % викладачів гуманітарних дисциплін; 22,1 % – природничо-наукових дисциплін; 19,1 % – фахових дисциплін і 13,2 % – дисциплін за вибором. Активно використовують тільки 14,7 % викладачів гуманітарних дисциплін; використовують рідко – 54,4 % викладачів природничо-наукових дисциплін; 55,9 % викладачів фахових дисциплін; 70,5 % викладачів дисциплін за вибором. Проведене нами анкетування викладачів гуманітарних, природничо-наукових, фахових та дисциплін за вибором дозволило дійти такого висновку: потенціал формування правової культури студентів, наявний у змісті гуманітарних, природно-наукових, фахових та дисциплін за вибором, використовується неефективно. Задум нашої роботи будувався на оптимізації міжпредметних і внутрішньопредметних зв'язків з метою формування правової культури студентів.

У межах вивчення проблеми формування правової культури у майбутніх бакалаврів з економіки проведено соціологічне дослідження, в якому взяли участь 106 студентів. Як інструмент була розроблена анкета. Респондентам запропоновано питання, пов'язані з професіями: «Які професії ви вважаєте найпрестижнішими, прибутковими та яку професію ви побажали б для своїх дітей?». Найбільший відсоток отримала юридична галузь: 32,6 % опитаних вважають цю роботу найпрестижнішою,

21,3 % – найбільш прибутковою, а 8,9 % опитаних побажали б цю професію своїм дітям. Дещо менше відсотків набрали фінансисти та економісти: 23,5 % опитаних вважають таку роботу найпрестижнішою, 10,5 % – найбільш прибутковою, 6,1 % хотіли б дати таку професію своїм дітям.

На питання: «Як Ви оцінюєте в цілому рівень правового виховання в Україні?» 49,8 % визнали незадовільним, 25,2 % частково задоволені ситуацією, що склалася, і лише 9,9 % вважають рівень розвитку суспільства з правової вихованості цілком задовільним.

У відповідь на запитання «Як Ви оцінюєте рівень Ваших правових знань?» відповіді респондентів розподілилися так: швидше низький – 39,8 %, протилежної думки дотримуються («швидше високий») 11,3 % учасників дослідження. Рівень власних правових знань як високий оцінюють 13,8 % респондентів. У той же час вважають подібний рівень низьким 21,6 % учасників дослідження; не змогли оцінити – 13,5 %. З наведених даних видно, що у більшості респондентів, за їх власним визнанням, дуже невисокий рівень правової культури (який може виявитися ще нижче внаслідок того, що це суб'єктивна оцінка). Отримані результати демонструють суть проблеми, яка полягає в тому, що недостатній рівень правових знань виступає першопрчиною деформації правової культури.

На питання: «Чи знаєте Ви закони, що захищають ваші права і свободи?» отримано такі відповіді: 70,5 % респондентів не в повному обсязі знають свої права і свободи, 19,8 % – абсолютно впевнені в своїх знаннях, 9,7 % – не змогли відповісти. Незважаючи на це, більше половини респондентів (79,7 %) визначають свій рівень правової культури як «швидше низький», а 9,5 % – як «швидше високий». Лише 10,8 % опитаних вважають, що у них високий рівень правової культури.

Не можна визначити рівень правової культури молодих людей, не враховуючи ступінь поваги до норм права. На запитання: «Для чого потрібні закони?» більшість респондентів (44,8 %) відповіли так: «для дотримання справедливості», а 39,6 % вважають, що місце закону – формальне, 15,6 % не змогли визначитися із відповіддю, що свідчить про пасивну позицію молодих людей. Значний відсоток опитаних (63,8 %) вважають, що «більша частина прав людей в Україні порушується», 18,6 % упевнені, що Україна – правова держава, 17,6 % взагалі не відповіли на це запитання.

У результаті аналізу відповідей на запитання «Яке Ваше загальне ставлення до права?» можна дійти висновку, що більшість респондентів вибірково ставляться до права – 56,2 %. Крім того, у своїх вчинках завжди орієнтуються на право 25,7,9 % респондентів, скептично ставляться до права – 18,1 %. Отримані дані відповідають в цілому тій інформаційній картині, яка була отримана нами в попередніх розподілах думок учасників дослідження.

Студентам запропоновано перелік прав людини: право на освіту, економічні права, права особистості тощо, респондентам необхідно було визначити відомі їм права. В цілому результати опитування показують, що студенти досить добре знають свої права. Більшою мірою їм відомо право на освіту 83,1 %, і права особистості 89,4 %, що пояснюється сферою їх діяльності. У меншій мірі студенти обізнані про економічні права 20,4 % і права участі у науковому прогресі 14,5 %. Поодинокі відповіді респондентів містили інформацію про такі права, як право на допомогу – 4,3 %, право на медичне обслуговування – 6,8 %, право на життя – 4,1 %, право на

недоторканність житла – 1,2 %, право на самореалізацію – 1,4 %, право на захист – 4,2 %.

На запитання «Які цінності характеризують правову культуру?» студенти чільні місця в ієрархії термінальних цінностей віддали здоров'ю, щасливому сімейному життю і любові. Значимість інструментальних цінностей змінюється залежно від віку та статі опитаних. Так, студенти 2 курсу цінують вихованість, освіченість, життєрадісність і чесність. У юнаків 2 курсу, поряд з названими, високий рейтинг має Четвертокурсники віддають перевагу життєрадісності, чесності і терпимості.

Термінальний аспект передбачає ставлення до права як самостійної цінності. При інструментальному підході право оцінюється як засіб реалізації інших цілей. Аналіз показав, що 44,2 % студентів ставляться до права як до термінальної цінності і 55,8 % – як до інструментальної цінності. У свідомості юнаків термінальна цінність права пов'язується більшою мірою із забезпеченням порядку і справедливості, а, отже, свободи самореалізації, а в свідомості дівчат – з регульованим обмеженням поведінки. В цілому ж, в даній сфері висока частка інструментальних цінностей.

Одне з питань анкети стосувалося чинників, що впливають на формування правової культури. Серед ключових факторів, що сприяють становленню правової культури, респонденти виділили державу – 16,4 %, освіту – 11,8 %, ЗМІ – 8,3 %, сім'ю – 4,0 %, Інтернет – 59,5 %.

Вплив цих факторів оцінювався шляхом аналізу відповідей на запитання: «Що з перерахованого і якою мірою заважає студентам реалізовувати свої права?». Більшість респондентів пов'язують порушення своїх прав, в першу чергу, з існуючим в країні ставленням до молоді, з байдужістю з боку керівників різного рівня. Вплив даного чинника відзначає кожен другий студент (51,1 %). Звідси, на їхню думку, і бездіяльність правоохоронних органів (45,8 %), і неухвага з боку громадських організацій (44,9 %).

Серед чинників, що перешкоджають реалізації своїх прав, студенти поставили на третє місце невміння постояти за себе. Такої думки дотримуються 47,8 % респондентів. Це свідчить про усвідомлення студентами стану власної безпорадності перед офіційними органами, марності чинити які б то не було дії. Отже, майже половина студентів не вважають себе активним суб'єктом правових відносин. Характерно, що причину такого становища вони вбачають не в недоліках чинного законодавства, віддавши йому останнє місце в низці чинників, а у відсутності ефективних правових механізмів його виконання – бездіяльності правоохоронних органів та громадських організацій.

Проведений аналіз дозволяє сформулювати гіпотетичне твердження про те, що збереження кризових тенденцій в соціокультурній сфері суспільства призводить до подальшого поширення дезорганізації в соціумі, порушення процесу наступності і зміни поколінь, посиленням позицій кримінальної культури в молодіжному середовищі, внаслідок заперечення соціального досвіду і культурної спадщини старших поколінь з боку молоді.

Теоретичний аналіз проблеми продемонстрував відносну юридичну грамотність студентів, оскільки в переважній більшості на всіх етапах навчання вони високо оцінюють значимість дотримання правових норм, як для життя суспільства, так і для власної професійної діяльності, держава та її інститути для студентів як в політичній, так і правовій сфері відіграють провідну роль. Майбутні фахівці високо оцінюють

власну правову обізнаність (особливо студенти старших курсів), що цілком відповідає дійсній ситуації. Але значна кількість студентів, особливо на четвертому році навчання, вважають реальну правослухняну поведінку майже неможливою або складною в конкретних соціальних умовах.

Отже, проведений моніторинг стану формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки показав, що існують суттєві прогалини в їхній професійній підготовці, а саме: невикористання правового потенціалу фахових дисциплін; неврахування інтеграції правових знань у фахових дисциплінах, що передбачає взаємозв'язок економічного і правового напрямів фахової підготовки майбутніх бакалаврів з економіки; обмежене звернення до суб'єкта підготовки, якому доводиться долати в повсякденній практиці протиріччя між вимогами законодавства та реальними умовами розв'язання економіко-правових питань, невикористання можливостей самостійної роботи студентів у напрямі формування їхньої правової культури в аспекті майбутньої економічної професійної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабкова-Пилипенко Н. П. Формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки: дис. ... канд. пед. наук. Ялта, 2011. 242 с.
2. Баловсяк Н. В. Формування інформаційної компетентності майбутнього економіста в процесі професійної підготовки: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2006. 334 с.
3. Бенькович Н. В. Педагогічні умови моніторингу якості професійної підготовки майбутніх економістів у вищому навчальному закладі: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2014. 200 с.
4. Бужикова Р. І. Педагогічні технології професійно орієнтованого навчання студентів економічних коледжів: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2010. 20 с.
5. Вишпольська В. Ф. Формування базових компетентностей майбутніх економістів-міжнародників у професійній підготовці: дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2013. 200 с.
6. Власюк І. В. Формування професійно-термінологічної компетентності майбутніх бакалаврів економіки в процесі вивчення фахових дисциплін: дис. ... канд. пед. наук. Вінниця, 2015. 272 с.
7. Жумагазіна Ж. А. Социально-педагогическое проектирование учебной деятельности бакалавра экономики: дисс. ... канд. пед. наук. Оренбург, 2010. 190 с.
8. Іванченко Є. А. Теоретико-методичні засади системи інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Вінниця, 2011. 40 с.
9. Ігнатов В. М. Формирование правосознания будущих экономистов правоохранительных органов в вузе МВД России: дис. ... канд. пед. наук. Санкт-Петербург, 2007. 162 с.
10. Корнев Р. С. Підготовка майбутніх економістів-аграрників до професійної інформаційної діяльності: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2005. 293 с.
11. Крутоус Т. П. Формування фахової компетентності майбутніх бакалаврів економіки у процесі навчання природничо-наукових дисциплін: дис. ... канд. пед. наук. Вінниця, 2015. 245 с.
12. Максимчук Л. В. Підготовка майбутніх економістів-міжнародників до професійної діяльності засобами інтерактивних технологій: дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2012. 200 с.
13. Мельничук О., Яковлева А. Модель специалиста: (к вопросу о гуманизации образования). *Высшее образование в России*. 2000. № 5. С. 19–25.
14. Набока О. Г. Професійно-орієнтовані технології навчання у фаховій підготовці майбутніх економістів: теорія і методика застосування: монографія. Слов'янськ: Підприємець Маторін Б. І., 2012. 303 с.
15. Орел В. В. Педагогічні умови соціалізації майбутніх економістів і менеджерів у фаховій підготовці: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Запоріжжя, 2011. 20 с.
16. Пархомець В. О. Компетентісний підхід як чинник модернізації змісту підготовки економістів. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія: Педагогічні науки*. 2010. Вип. 50. С. 192–196.
17. Потомахин В. В. Формирование правовой культуры студентов неюридического профиля

- підготовки: дис. ... канд. пед. наук. Курск, 2009. 261 с.
18. Птахіна О. М. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у процесі підготовки фахівців економічного профілю. *Економічний вісник Донбасу*. 2011. № 3. С. 154–157.
  19. Распопова Т. В. Профессиональная направленность экономического обучения студентов вузов по дисциплинам общепрофессионального цикла: дис. ... канд. пед. наук. Магнітогорск, 2002. 198 с.
  20. Ржевська Н. В. Формування правової компетентності майбутніх бакалаврів з товарознавства і торговельного підприємництва у процесі професійної підготовки: дис. ... канд. пед. наук. Переяслав-Хмельницький, 2017. 289 с.
  21. Сілічова Т. В. Формування суб'єкт-суб'єктних відносин у процесі фахової підготовки майбутніх економістів у вищих навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2012. 190 с.
  22. Теория государства и права: курс лекций / редкол.: Н. И. Матузов, А. В. Малько. 2-е изд. Москва: Юрист, 2001. 776 с.
  23. Яковенко О. І. Формування професійної компетентності майбутніх економістів у процесі практичної підготовки: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2015. 329 с.
  24. Bartlett R., King P. Teaching Economics as a Laboratory Science. *Journal of Economic Education*. 1990. Vol. 21, Is. 2. P. 181–193.
  25. Endeshaw A. Teaching law to business students: an inquiry into curriculum and methodology. *The Law Teacher*. 2002. Vol. 36. P. 24.
  26. Mohsen F. Internetbasierte Lehr-Lernmethoden für die wirtschaftswissenschaftliche Hochschulausbildung. Konzeption und prototypische Implementierung am Beispiel eines Planspiels: Dissertation zur Erlangung des wirtschaftswissenschaftlichen Doktorgrades der wirtschaftswissenschaftlichen Fakultät der Universität Göttingen. Göttingen, 2002. 238 p.

REFERENCES

1. Babkova-Pylypenko, N. P. (2011). Formuvannya liderskykh yakosti maibutnikh ekonomistiv u protsesi profesiinoy pidhotovky. *Candidate's thesis*. Yalta [in Ukrainian].
2. Balovsiak, N. V. (2006). Formuvannya informatsiynoy kompetentnosti maibutnoho ekonomista v protsesi profesiinoy pidhotovky. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Benkovych, N. V. (2014). Pedahohichni umovy monitorynhu yakosti profesiinoy pidhotovky maibutnikh ekonomistiv u vyschomu navchalnomu zakladi. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Buzhykova, R. I. (2010). Pedahohichni tekhnolohii profesiino oriietovanoho navchannia studentiv ekonomichnykh koledzhiv. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Vyshpolska, V. F. (2013). Formuvannya bazovykh kompetentnostei maibutnikh ekonomistiv-mizhnarodnykh u profesiinii pidhotovtsi. *Candidate's thesis*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
6. Vlasiuk, I. V. (2015). Formuvannya profesiino-terminolohichnoyi kompetentnosti maibutnikh bakalavriv ekonomiky v protsesi vyvchennia fakhovykh dystsyplin. *Candidate's thesis*. Vinnytsia [in Ukrainian].
7. Zhumagazina Zh. A. (2010). Social'no-pedagogicheskoe proektirovanie uchebnoy dejatel'nosti bakalavra jekonomiki. *Candidate's thesis*. Orenburh [in Russian].
8. Ivanchenko, Ye. A. (2011). Teoretyko-metodychni zasady systemy intehratyvnoyi profesiinoy pidhotovky maibutnikh ekonomistiv. *Candidate's thesis*. Vinnytsia [in Ukrainian].
9. Ignatov, V. M. (2007). Formirovanie pravosoznaniya budushhih jekonomistov pravoohranitel'nykh organov v vuze MVD Rossii. *Candidate's thesis*. Sankt-Peterburh [in Russian].
10. Korniev, R. S. (2005). Pidhotovka maibutnikh ekonomistiv-ahramnykh do profesiinoy informatsiynoy diialnosti. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Krutous, T. P. (2015). Formuvannya fakhovoy kompetentnosti maibutnikh bakalavriv ekonomiky u protsesi navchannia pryrodnycho-naukovykh dystsyplin. *Candidate's thesis*. Vinnytsia [in Ukrainian].
12. Maksymchuk, L. V. (2012). Pidhotovka maibutnikh ekonomistiv-mizhnarodnykh do profesiinoy diialnosti zasobamy interaktyvnykh tekhnolohii. *Candidate's thesis*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
13. Mel'nichuk, O., Jakovleva, A. (2000). Model' specialista: (k voprosu o gumanizacii obrazovaniya). *Vyshee obrazovanie v Rossii*, 5, 19–25 [in Russian].
14. Naboka, O. H. (2012). Profesiino-oriietovani tekhnolohii navchannia u fakhovii pidhotovtsi maibutnikh ekonomistiv: teoriia i metodyka zastosuvannia. *Slov'iansk* [in Ukrainian].
15. Orel, V. V. (2011). Pedahohichni umovy sotsializatsii maibutnikh ekonomistiv i menedzheriv u fakhovii pidhotovtsi. *Candidate's thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

16. Parkhomets, V. O. (2010). Kompetentisnyi pidkhdid yak chynnyk modernizatsii zmistu pidhotovky ekonomistiv. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya: Pedahohichni nauky*, 50, 192–196 [in Ukrainian].
17. Potomahin, V. V. (2009). Formirovanie pravovoj kul'tury studentov nejuridicheskogo profilja podgotovki. *Candidate's thesis*. Kursk [in Ukrainian].
18. Ptakhina, O. M. (2011). Zastosuvannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii u protsesi pidhotovky fakhivtsiv ekonomichnoho profilju. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*, 3, 154–157 [in Russian].
19. Raspopova, T. V. (2002). Professional'naja napravlennost' jekonomicheskogo obuchenija studentov vuzov po disciplinam obshheprofessional'nogo cikla. *Candidate's thesis*. Magnitogorsk [in Russian].
20. Rzhavska, N. V. (2017). Formuvannia pravovoi kompetentnosti maibutnikh bakalavriv z tovaroznavstva i torhovelnoho pidpriemnytstva u protsesi profesiinoi pidhotovky. *Candidate's thesis*. Pereiaslav-Khmelnytskyi [in Ukrainian].
21. Silichova, T. V. (2012). Formuvannia sub'iekt-sub'iektnykh vidnosyn u protsesi fakhovoi pidhotovky maibutnikh ekonomistiv u vyshchykh navchalnykh zakladakh. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
22. Teorija gosudarstva i prava (2001). N. I. Matuzov, A. V. Mal'ko (Eds). Moskva: Jurist# [in Russian].
23. Yakovenko, O. I. (2015). Formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh ekonomistiv u protsesi praktychnoi pidhotovky. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
24. Bartlett, R., King, P. (1990). Teaching Economics as a Laboratory Science. *Journal of Economic Education*, 21, 2, 181–193.
25. Endeshaw, A. (2002). Teaching law to business students: an inquiry into curriculum and methodology. *The Law Teacher*, 36, 24.
26. Mohsen, F. (2002). Internetbasierte Lehr-Lernmethoden fur die wirtschaftswissenschaftliche Hochschulausbildung. Konzeption und prototypische Implementierung am Beispiel eines Planspiels. *Dissertation zur Erlangung des wirtschaftswissenschaftlichen Doktorgrades der wirtschaftswissenschaftlichen Fakultät der Universität Göttingen*. Göttingen.